

**„HA FELTÁMADNAK MIND AZ ÁLMOK,
HA FÖLKERESNEK MIND AZ ÁRNYAK –”**

Egy életmű utóéletének első száz éve:
tanulmányok Ady Endre halálának századik évfordulójára

szerkesztette:
Hansági Ágnes és Mészáros Márton

TEMPEVÖLGY
2023

Megjelent a Balatonfüred Városért Közalapítvány (Tempevölgy) kiadásában

Felelős kiadó: MOLNÁR JUDIT

Sorozatszerkesztő: TÓBIÁS KRISZTIÁN

Kézirat-előkészítés és szöveggondozás: BURZA PATRÍCIA KÁRMEN

Nyomdai előkészítés: SELERIS PROJECT Bt., Balatonfüred

Nyomda: OOK Press Kft., Veszprém

ISBN 978-615-6404-11-4

ISSN 2061-8603

nka

TARTALOM

Előszó	7
Hansági Ágnes: „Szabad-e...?” – A modern korszakküszöb kérdése és a „ma” hiánytapasztalata Ady Endre lírájában	17
Eisemann György: Vazul hangja – A lírai beszéd az Ady-olvasásban	38
Balogh Gergő: Átlépni a múlt határain? – Az el nem jövő jövő alakzata Ady Endrénél	48
Pataki Viktor: Temporalitás és emlékezet Ady Endre “város-verseiben” ...	59
Lapis József: A próféta és a zsoldáros – Ady Endre ótestamentumi verseiről ...	74
Herczeg Ákos: A család esztétikája – Elbocsátó, szép üzenet	92
Csikós Gréta: „Boldog vagyok, mert nagyon szenvedek” – Egy Ady-ciklus szerelemfelfogásáról	102
Mészáros Márton: Lírai képírás – Egy „ismeretlen” Ady-illusztráció nyomában	114
Pataky Adrienn: „Amit adtam: örökség s nem divat” – Ady Endre továbbéléséről	129
Kovács Krisztina: Modernitás és extenzitás – Még néhány szó az Ady-novellákról	140
Szántai Márk: Az Ady-próza és az utazás poétikája	164
Névmutató	175
Versmutató	181

Kovács Krisztina

MODERNITÁS ÉS EXTENZITÁS

Még néhány szó az Ady-novellákról

Előfeltevések

A tanulmány kiindulópontjai egy korábbi, a „nyugatosok” és a közlekedés viszonyát firtató tanulmányom, majd annak eredményeit kiegészítő doktori disszertációmmal vonatkozó, Adyval foglalkozó részeinek következtetései voltak.¹ A dolgozat természetesen tartalmazza e két korábbi szöveg konklúzióit, ám az adatok újrendezése, a vizsgálatba vont példák számának növelése során egy új, általam korábban kevésbé körüljárt szempont került fókuszba. Jelesül az, hogy az Ady-novellakörpusznak nem csak néhány darabja helyezhető egyenrangúként a lírai oeuvre mellé. Az Ady-próza, még a gyengébben sikerült, a publicisztika esztétikai normáinak való megfelelést szem előtt tartó szövegek is, valójában Ady modernségének meggyőző bizonyítékai. Az Ady-féle rövidtörténetek formai, stilisztikai, szemantikai, ha tetszik, a líra működéséhez nagyon is alkalmazkodó poétikai jegyei, modernitása, programjának otthonos elemei.² Ezek újabb, bővebb vizsgálata során újra igazoltnak tűnnek Varga József 1966-os monográfiájának ide csatlakozó megállapításai. Varga konklúziója szerint az író életében megjelent öt vékony kötet alig mutat meg valamit a novellákból. A monográfus a nem sokkal korábban, 1957-ben kiadott, azóta is legteljesebb, összes novellát tartalmazó kötet tapasztalatait összegezve írja, hogy mégiscsak el kellene ezen a novella-univerzumon gondolkozni egyszer.³

Bár az elmúlt években és a centenárium kapcsán is történtek erre kísérletek, a szóban forgó elemzések következtetései inspirálók, maradtak még erősíthető

1 KOVÁCS Krisztina, *Vasút és irodalom: A vonat rituális tere a modern magyar irodalomban*, Műhely, 2010/1–2, 153–159; KOVÁCS Krisztina, *Tűz- és térképzetek Hunyady Sándor prózájában*, Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Modern Magyar Irodalom Alprogram, Szeged, 2013, 102–131. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1962/19/ertekezes_Kovacs_Krisztina_2013.pdf

2 Köszönettel tartozom Hansági Ágnesnek, hogy e szempontra felhívta a figyelmemet, megerősítve ezzel korábbi elképzeléseimet.

3 VARGA József, *Ady Endre: Pályakép-vázlat*, Bp., Magvető, 1966, 396.

és hangsúlyozható szempontok, amelyek segítségével ez a próza újra megmozdítható. Az új szempontú olvasás tapasztalatai akár a középiskolai oktatásba is bekerülhetnek, ahogy kerültek korábban az Ady-kánon és -pályakép ikonikus „közhelyei” friss és progresszív fénytörésbe Teslár Ákos összefoglalóiban.⁴ Elemzésem alapvetései részben az Ady-prózával foglalkozó szakirodalom, Varga József, Molnár D. Tamás, Bene Adrián és a mintaszerű tanulmányaiban ugyan elsősorban a lírát elemző, ám egyes, a prózára vonatkozó következtetései miatt is kihagyhatatlan Herczeg Ákos, legújabban pedig Kenyeres Zoltán tételeiből indulnak ki.

A dolgozat másik nagy egysége az extenzitás, a mobilitás, a köztesség, elsősorban a közlekedési eszközök motivikája felől olvassa újra a próza vonatkozó részeit. E témában, a publikációk megjelenési sorrendjében, Bednancs Gábor, Ilia Mihály, Fried István, Virág Zoltán, Takács Miklós szempontjait gondolom újra. A tanulmány, némileg vakmerően azt tűzi ki célul, hogy valamennyiük következtetéseivel diszkurzusba lépjen, ahol pedig szükséges, kisebb filológiai korrekciókat is tegyen. A vizsgálatba bevont szövegek az Ady életében megjelent, a szerző és a kiadók intenciói alapján készült, valóban vékony, helyenként füzet terjedelmű kötetekben, valamint a Bustya Endre által szerkesztett, azóta is legbővebb, összes novellát tartalmazó gyűjteményben érhetők el legkönnyebben. Az elemzés így sem lehet teljes, mert a kor vezető médiumának, a napi és heti sajtónak „gyártott” skiccek valójában a publicisztika és a novella határmezsgyéjén helyezhetők el. Így a Varga által javasolt széleskörű elemzés valójában az Ady-publicisztika teljes korpuszának áttekintésével valósulhatna meg.

Ady költői és prózastílusának érdekessége éppen az, írja Harsányi Zoltán, hogy azonos nyelvi elemekből tevődnek össze.⁵ A különböző elemek összerakása, a meglepő variabilitás és a retorikát, grammatikát érintő változatos megoldások Ady nagy nyelvi leleményének bizonyítékai.⁶ A képekben gondolkodó költőnek a prózája is tele van érzékletes, képes kifejezésekkel.⁷ Ady versmondattanában gyakori a szórendváltogatás, a kiemelés.⁸ A későbbi példákban is kitűnik majd, csak árnyalatnyi különbség van az Ady-novellák és az Ady-cikkek stílusa között:

4 Ld. bővebben TESLÁR ÁKOS, *Tankönyvi példa: Ady-képek az irodalom tankönyvekben*, Literatura, 2006/3, 346–378.

5 HARSÁNYI Zoltán, *Ady Endre: A modern prózastílus diadala* = *Uő, Stíluselemzés II.*, Bp., Tankönyvkiadó, 1970, 7–29. Itt: 8.

6 *Uő.*, 9.

7 *Uő.*, 16.

8 *Uő.*, 19.

Harsányi megfogalmazása szerint rövidprózái „cikk-novellák” vagy „novella-cikkek”.⁹ A mondatok felépítése pedig, szintén e próza felismerhető jegye, első-sorban a jelzőkön nyugszik.¹⁰ Ady prózastílusa teljesíti be azt a stílusforradalmat, amelyik a nyolcvanas években a szépirodalomban megindult: a stílus modernizálásának a folyamatát.¹¹

Schöpflin Aladár, az első novelláskötetek értő kritikusa az Ady-prózáról így ír:

Ady maga nem becsülte túl novellaírásának jelentőségét. [...] Pedig egészen bizonyos, hogy csak az ambíciója hiányzott ehhez a műformához, a képessége megvolt rá, talán nem is kisebb mértékben, mint a vershez. Nem igyekezett ebben a formában eredetit, újat, saját testéhez állót teremteni, alkalmazkodott az átlag olvasó számára készült újságtárca követelményeihez. Legtöbb kis elbeszélését könnyű tollal, rögtönözve írta. Mégis néhány novella úgy ömlött ki belőle, mint kész remekmű.¹²

Schöpflin így folytatja kritikáját:

Ady a legjobb magyar prózaírók közé tartozik. Szemmel láthatólag megvolt a maga ítélete a magyar próza követelményeiről. Érezni, hogy mondatai tudatosan rövidke, – ő is, mint Gárdonyi, azt tartotta, hogy a rövid, lehetőleg kevésbé összetett mondat felel meg a magyar nyelv és a magyar gondolkodás természetének. Ez így természetesen nem áll meg általánosságban, a mondatalkotás módja a mondanivaló természetéhez igazodik, de Ady nagyon szép hatásokat tud rövid mondataival kihozni.¹³

Az Ady-próza recepciótörténetéből

Bene Adrián *Ady Endre elbeszélő technikái* című tanulmányában a kevésbé tárgyalt Ady-novellisztikáról szólva megállapítja:

9 Uo., 24.

10 Uo., 27.

11 Uo., 29.

12 SCHÖPFLIN Aladár, *Ady, a novellaíró*: Így is történhet. – Sápadt emberek és történetek, Nyugat, 1925/21, 366–370. Itt: 366. [A kiemelések a továbbiakban tőlem származnak: K. K.]

13 Uo., 370.

A hivatalos szocialista irodalomfelfogással szemben a modernség esztéticizmusát rehabilitáló kánonban pedig természetesen nem az Ady-életmű áll a figyelem középpontjában. Prózaírói munkásságára ez mindig is igaz volt, ezt jelzi, hogy az 1990-es évek végén az Ady újraolvasására irányuló törekvések csak a költészetére terjedtek ki. Ennek egyik oka lehet, hogy a prózaíró Ady általában újságíróként jelentkezik, tehát nem – vagy nem elsődlegesen – esztétikai célokat maga elé tűzve.¹⁴

Bene azzal folytatja, hogy Ady tárcáinak és novelláinak egyik központi témája a polgári erkölcs és gondolkodásmód ironikus bírálata volt. Ez gyakran a házasság intézményének kritikájában nyilvánult meg.¹⁵ A történetekhez közel hajolva valóban a hol maró gúnnyal, hol szelíd iróniával felvezetett társadalomkritika látszik eredeti szándéknak és a legtöbbször kifejezetten szellemes olvasatnak. Molnár D. Tamás az Ady-novellisztikát elemző doktori értekezésében így fogalmaz:

A novellák részletes, mély elemzéseik azonban csaknem hiányoznak ebből a kutatásból. Ha találunk novellaelemzéseket, azok rendszerint nem „saját jogukon”, autonóm szövegekként tekintenek ezekre a kisprózai művekre, hanem komplementer műfajként, a líra kiegészítő illusztrációiként, magyarázó segédszövegként kezelik őket.¹⁶

Mindehhez persze nem árt, ha szem előtt tartjuk Herczeg Ákos következtetését, amely szerint Adyból részben publicista volta és a korabeli médiumváltás hangsúlyai, a hírlapok könyvekhez képesti hatalmas eladási mutatói és olvasottsága (is) csináltak ikonikus jelenséget. A költő indulását, folytatja Herczeg a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltását is alaposan körüljáró tanulmányában, így a korai publicisztika és novellák is meghatározták, ezek jelentősen járultak hozzá az *Új versek* sikeréhez. Ady költői kibontakozása „nemcsak szigorúan véve poétikai jelenség, hanem a modern nagyvárosi újságírás fejleménye.”¹⁷

Az Ady-novellisztikát legutóbb részletesen bemutató Kenyeres Zoltán a próza recepcióját is áttekintő, több novellát elemző dolgozatában először az

14 BENE Adrián, *Ady Endre elbeszélő technikái*, *Létünk*, 2014/2, 161–173. Itt: 161.

15 *Uo.*, 162.

16 MOLNÁR Tamás, *A halál domíniuma: A halál aspektusai Ady Endre novelláiban*, Doktori Értekezés, Bp., 2012, 4.

17 HERCZEG Ákos, *Egy irodalmi vezérszerep genealógiája: Ady útja az Új versekig és a Holnap antológiáig*, *Alföld*, 2019/3, 54–91. Itt: 66.

Ady életében megjelent novelláskötetekre tér ki. Kenyeres ismerteti, hogy Ady 1903-ban megjelent *Még egyszer* című kötetébe a versek mellé bevett egy prózai írást is, az első váradi szerelmeiről szóló *Meséket*.¹⁸ Az első novelláskötet, a *Sápadt emberek és történetek* 1907-ben jelent meg.¹⁹ Ezt követte az 1908-ban közreadott vékony füzet, *Új csapáson* címmel.²⁰ 1910-ben két újabb novellagyűjteménye jelent meg, előbb *A tízmilliós Kleopátra és egyéb történetek*, aztán az *Így is történhetik*.²¹ Ady ötödik novelláskötete 1913-ban jelent meg *Muskétás tanár úr* címmel.²²

Kenyeres az öt könyvben helyet foglaló történetek számát is hozza, ám adatai, bár összefoglalója az ismétléseket, újraközléseket, kötetkompozíciós stratégiákat is korrektül szemlézi, némi korrekcióra szorulnak. A tanulmány pontatlanságai valószínűleg abból fakadnak, hogy a Nyugat neves kutatója az általa is hivatkozott és hiányosnak is ítélt Földessy Gyula-féle kétkötetes válogatás adataiból indulhatott ki. Földessy gyűjteményének első kötete a négy rövidebb könyvecskét tartalmazta, a második a legterjedelmesebb, *Így is történhetik* címűt.²³ Az *Új csapáson* valóban vékony, ám annál izgalmasabb, hisz szellemes, szövegközi reklámokat is hozó füzete nem három, hanem valójában hét novellát közöl.²⁴ Arról nem is beszélve, hogy az új Ady-füzetet Zwack Unicummal és zsebbe való laposüveggel reklámozni (!), a biográfia ismeretében a mai olvasónak több mint szellemes. (Ld. képmelléklet)²⁵

Talán nem haszontalan most újra áttekinteni az öt koncepciózus Ady-kötet kollekcióját. Az 1907-ben közreadott *Sápadt emberek és történetek*ben tizenhárom novella volt: *Az ellenség; Flóra leány marad; Juliette Firenzébe megy; Az este szomszédjai; A Török menyasszonya; Szaffó a vonaton; Jóba, a kötőrő; A Halál kis négyesfogatja; Béni és Lenczi; Vörös felhők alatt; Lőrinc és a nóta; Péter négy álma; A Wagram-óda*.²⁶ Az 1925-ös válogatásban ez 11, onnan hiányzik *Az ellenség*, valamint a *Béni és Lenczi*.²⁷

18 KENYERES Zoltán, *A novellairó története*, Hittel, 2019/1, 3–16. Itt: 4.

19 *Uo.*, 5.

20 *Uo.*, 7.

21 *Uo.*

22 *Uo.*, 11.

23 *Uo.*, 14.

24 *Uo.*, 7.

25 ADY Endre, *Új csapáson: Novellák*, Bp., Engel, 1909, 1.

26 ADY Endre, *Sápadt emberek és történetek*, Bp., Wodianer, 1907.

27 ADY Endre *összegyűjtött novellái I.*, Bp., Athenaeum, 1925.

Hirschl és Társa
*világhíres italok és borsószeszek
 kizárólag a Hirschl Kereskedelmi
 Társaság által.*
 BUDAPEST, IZABELLA-UTCA 13.

Új csapáson.
Novellák.
 Írta: Ady Endre.

!! NE UTÁZZUNK !!

„UNICUM“
gyomorérelőítő likőr nélkül.
Csakis
ZWACK J. és TSAI
cs. és kvt. sziv. szőlőből párolják
!!! BUDAPESTEN !!!
Vannak Japán
és más országok is

Az *Új csapáson*ban valójában hét szöveg kapott helyet: *Berci és a grófnéja*; *A Zenóbia faluja*; *Daloló Ábris bácsi*; *Batar Pista ügye*; *Szelezsán Rákhel árnya*; *Szonja, a doktorkisasszony*; *Julcsa, sőt Juliette*.²⁸ (Nagyon fontos – amint ezt Bustya is írja –, hogy a *Szonja, a doktorkisasszony* az *Így is történhetikben A Cirle szemei* címmel jelent meg újra, változatlan szöveggel.)²⁹ Földessy válogatása e történetekből hármat tartalmaz: *Berci és a grófnéja*; *A Zenóbia faluja*; *Julcsa, sőt Juliette*.³⁰

A tízmilliós *Kleopátra* eredetileg tizenkét novellából állt, de a kétkötetes válogatásba ebből már csak tíz került be: *A tízmilliós Kleopátra*; *Péter gróf története*; *Abd-el Kader*; *Fiúk az apjuknál*; *Két tanár úr*; *Az idegen fiú*; *Az új harangok*; *Jézus fog jönni*; *Nyomorék Tar Pista*; *A kék álom*; *A költő fia*; *Elmúlt a temetés*.³¹ A gyűjteményből hiányzik a *Fiúk az apjuknál* és a *Jézus fog jönni*.³²

28 ADY, *Új csapáson*

29 BUSTYA Endre, *Jegyzetek = ADY Endre összes novellái*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 1287–1381. Itt: 1346.

30 ADY Endre *összegyűjtött novellái*

31 ADY Endre, *A tízmilliós Kleopátra és egyéb történetek*, Bp., Wodianer, 1910.

32 ADY Endre *összegyűjtött novellái*

Az *Így is történhetik*ben olvashatjuk a legtöbb, huszonöt szöveget, nem számítva a tanulságos *Előszót*, amit Bustya válogatása, az értelmezés logikája szerint nem indokolatlanul, önálló prózai darabnak is tekint: *Az öreg Borkonyi; Mihályi Rozália csókja; A Bimbura halála; Fekete Sándor levelei; A Cirle szemei; Szabó Márton asszonyai; Az asszonytalan Pándyak; Héla, Melánia, Jutka; A „Két Elefánt”; Anitta, a jósnő; Gyeley Farkas butykosa; Az érzékeny Rubek; A Tilala tó titka; Gencs Sándor leánya; Johanna három férje; Eszterkuthy Éva; Egy éjszaka Port-Arthurban; Tamás és Tilda; Matild, Elza, Mary; Mikor Bodrit legyőzték; Béni, az apostol; Keresztelő Szent János; Szelezsán Rákhel kísértete; Kis Vince Sándor; Víg Avay Ábris.*³³ A válogatás érdekessége, hogy a *Keresztelő Szent János* új címet kapott, de változatlan szövegű és című maradt a *Jézus fog jönni*.³⁴ A *Szelezsán Rákhel az Új csapáson* után másodsorra került kötetbe.

A *Muskétás tanár úr* eredeti megjelenésekor és a kétkötetes válogatásban is tíz novellát közölt, de mivel *Muskétásék* itt állandó szereplők, valójában ez a korpusz valamiféle novellaciklussá rendeződik: *Muskétás tanár úr; A Három Muskétás-leány; Három szegény kis fiú; Teci és Juci; Lujza, a jó feleség; A Farkashát legendája; A Panteon asszony vonatja; A csárda elégiája, Domy Béla doktorsága; Veturia asszony halála.*³⁵

Az Ady-novellák és a közlekedés extenzitása: Vonat, autó

A vonat a modernség irodalmának jelképe, a kételyt a hatalmas távolságokkal együtt legyőző, a biztonságos megérkezéssel reménységet szimbolizáló eszköz, amelyben az utazás szabadsága a környezethez való viszonyulásban, a nyelv és a tér együttes működésének dimenzióiban erősödik fel.³⁶ A közép-kelet-európai térképnek az urbanizáció legnagyobb dimenzióit nélkülöző lapjain a vonat a lokalitás ábrázolásának, a kulturális határhelyzetek változatos formáinak kifejezője. Ajtay-Horváth Magda a szecesszió stílusjegyeit vizsgáló kötetében a vonatról mint a kor technikai újdonságáról, mint egy újfajta tér- és időértelmezést teremtő közegről ír. A vasút a mozgóképhez hasonlóan válik a modernség olyan

33 ADY Endre, *Így is történhetik: Novellák*, Bp., Nyugat-kiadás, 1910.

34 BUSTYA, *Jegyzetek*, 1342.

35 ADY Endre, *Muskétás tanár úr: Novellák*, Békéscsaba, Tevan, 1921.

36 Mitja ČANDER, *Menetrendek*, ford. RUDAŠ Jutka, RÁCZ I. Péter = UŐ, *Barbárokra várva: Irodalomról és más dolgokról*, Bp., Kijárat, 2009, 23–42. Itt: 23; Günter FIGAL, *Tárgyiasság: A hermeneutika és a filozófia*, ford. BARTÓK Imre, Bp., Kijárat, 2009 (Figura 4.), 136, 153.

szimbólumává, amely gyorsaságánál fogva, a hely és az idő relativizálódásának élményét jelenti. A szépirói stílusban ez a jelenség legtöbbször az impresszionista jegyek és a szecessziós elvágódás motívumának használatában nyilvánul meg. A vasúti építkezés Osztrák–Magyar Monarchiában jelentkező uniformizmusa, amely a leglátványosabb módon az egymáshoz annyira hasonló állomásépületek látványában tárgyiasult, a birodalom egymástól távol eső pontjait összekötő közös kulturális nyelvként manifesztálódott.³⁷ A halál és a létformaváltások, az éber Nirvana állapotával vagy a feszült figyelmi kontempláció viselkedési formáival leírható megfigyelési módok nem csak a szecessziós írásmód jellegzetességei, a modernség átmeneteket megragadó történeteiben, köztük a vasúti mágiában is fontos szerepet játszanak.³⁸

A Nyugat költői Fried István szerint nem kevésbé vették tudomásul és igyekeztek verstárggyá tenni a városiasodást. Fried, Kurt Pinthust idézve, összegzi a 20. század elejének városi és civilizatórikus tapasztalatait, nemzedéki élményként feltüntetve a sebesség, a dinamika beépülését az emberi létezésbe.³⁹ Ilia Mihály a „nyugatosok” lírájának vonat-motívumát elemző írásában példák sorával igazolva elemzi az utazás e formájának szimbólummá emelését, felhívva a figyelmet a vonat többgyökerű jelentéskörére. A Kosztolányi-líra elhatároltsághelyével festett tereibe a szabadulások lehetőségeit felvillantó vonat a remény jeleként száguld be, az elsuhanó vonatablakban látott szerelmesek és nászutas párok a tökéletes szabadság lehetőségét jelképezik a vidéki állomás kiábrándító közegében mozgó alakok számára. Kosztolányi korai verseiben, a *Kis állomás*ban (1906) vagy a „Fantazmagória” alcímet kapó *Pokol felé* első egységében, a *Nászútban* (1907) a vasút a haláltánc, a halálba utazás helye.⁴⁰

Bednanics Gábor a *Kis állomás*ont a gép és a táj szembeállítására szempontjából tartja eklatáns példának. A *Vészfék* című Kosztolányi-verset Bednanics az élet metaforájaként működtethető vonatút exemplumaként említi.⁴¹ Fried István

37 AJTAY-HORVÁTH Magda, *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek 232.), 87.

38 PÓR Péter, *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában: Justh Zsigmond és Czöbel Minka népiessége*, Bp., Akadémiai, 1971, 120–121.

39 FRIED István, *A halál automobilon: Közlekedés és irodalom a magyar modernségben = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006, 339–357. Itt: 342, 343.

40 ILIA Mihály, „A pirosszemű szörny vad törtetéssel...”, *Szegedi Műhely*, 2003/1, 1–6, 2–3.

41 BEDNANICS Gábor, „Itt a jövő vasútja várja mind...”: *A szerkezettől a tárgyon át a hálózatiig = Szemed a pályán legyen! : Mozdonyfüstös néprajz*, Bp., Magyar Szemiotikai Társaság, 2017, 123–135. Itt: 133.

a *Vészféket* a költőietlen tárgy és a rímes forma közötti feszültség miatt tarja izgalmasnak.⁴² Hogy a dinamizmus, a mozgás expresszivitása a prózai szöveget is megtölti líraisággal, mi sem bizonyítja jobban, mint az *Esti Kornél* e szempontból is bőven elemzett 3. fejezete. Bednatics a csúnya lányról és az Esti beavatástörténetéről szóló fabula jellemző momentumaként nem véletlenül nevezi meg azt a részt, ahol Esti ditirambust, klasszikus bemutató lírai beszédet fogalmaz a tengerrel.⁴³ A vonat különleges helyiségei és azok térközei a Nyugat szövegelméletében elsősorban e rituálé eszközei. A variációk a paródia és az ironia gazdag retorikai formáit kínálják, ez történik a témát fókuszban tartó Ady-prózában is.

Ady *Csókok a Karszton* (1903) című rövidprózai írása ellentétekből építkező szerkezetével a szerelmi krízisek terapeutikus feldolgozásának példája. Az éjszakai életbe belefásult színésznők a vonat sötét és hideg terében egy eljövendő ideális közegről álmodoznak. A tenger meleg és világos, minden rosszat elmosó domborzati formáját áhítva a férfiak közt bolyongó utazó életformájuknak vetnek véget, újítják fel az egymás iránt érzett gyerekkori szerelmet és találják meg perspektívaként a problémamentesen csak a vasút utópisztikus tereiben lehetséges tiltott kapcsolatot.⁴⁴ *A Panteon asszony vonatja* (1909) az *Esti Kornél* vagy a *Csókok a Karszton* zárlatához hasonlóan kínál szabadságot és megváltást: „És szombaton úgy röpült el Panteon asszony vonatával, mintha az a megváltásba és az örökkévalóságba vinné.”⁴⁵

Ady, majd általában a „nyugatosok” vonatós tematikájú szövegeiben a short story verziói a likviditás szabályai szerint szerveződő társadalmi rétegek és típusok bemutatásának eszközei. Arnold van Gennep kultúratudományokat alapozó írásában, az *Átmeneti rítusokban* (*Les rites de passage*, 1909) a két világ közt lebegő utazó, a képlékeny identitások áttetsző fátylából szilárd kulturális mintát építő vándor genealógiáját rajzolja körül. Az etnográfiaiából a közvetítő Victor Turner révén a kulturális antropológiába és a drámaelméletbe is beépülő elképzelés az egyik területről a másikra átutazó identitását speciális határhelyzetében (*marge*) ragadja meg. A kiszakadás fázisai során az utas a korábbi világtól elválasztó (*preliminális*) rítusokon megy keresztül, majd a határhelyzet alatti (*liminális*) aktusokat végez, a folyamat az új világba való befogadó (*posztliminális*)

42 FRIED, *i. m.*, 344.

43 BEDNATICS, *i. m.*, 123–124.

44 ADY Endre, *Csókok a Karszton* = *Uő összes novellái*, 126–128.

45 ADY Endre, *A Panteon asszony vonatja* = *Uő összes novellái*, 1061–1065. Itt: 1065.

szertartásokkal zárul.⁴⁶ A „küszöbátlépések” az új világba kerülést jelentik, a hátrahelyzetben végzett cselekvések sorába a modernitás vonatmotívumai harmonikusan beilleszthetők.

Az utazó, aki a klasszikus irodalmi modernség átmeneti helyeket körülíró univerzumában főként az író, az újságíró és a poéta alakjában megtestesülő megfigyelő, a mozgásban térközöket teremtő, a távolsággal kiürüléshez, a kiürüléssel pedig az egyenlőség illúziójához jutó, de valójában mégsem egyenlő szubjektum.⁴⁷ A reális tér-idő viszonylatokból kilépő, a földrajzi referenciákkal körülírható, ám a vasút közegében mégis mitikus térségként megjelenő végcél lehet a tenger édenkertet teremtő közege. A magyar modernítésben nem csak a költőként is szárnyait bontogató Esti Kornél úticélja ez a tartomány, a párizsi éjszaka ridegségéből Nizzába tartó „kék vonat” utasai egy Ady-novella, *A nyargaló páholy* (1905) vasúti kocsijának alakjai is.

Adyról tudható, hogy nem volt a gyaloglás nagy barátja, a szűkös anyagi lehetőségek közepette is a technikát, a vonatot vagy a bérkocsit választotta utazásra.⁴⁸ Életének nagy vízválasztói, a búcsú a nagyváradi állomáson barátjától, az író, újságíró később kabarékonferansziéként ismert Nagy Endrétől; vagy a Lédával való megismerkedés utáni mámort követő közös vonatút az új szerelemmel és az első csalódással, ugyancsak ikonikus utazásai lettek, ezek állandó kulisszái az állomás, a váróterem és a vonat voltak.⁴⁹ A példák sora hosszan folytatható, izgalmas közülük az a jelenet, amelyet egy Juhász Gyula-publicisztika is megőrzött. Ilia Mihály egy tanulmányában röviden elemzi is ezt az írást, amelyet a szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalmi részlegének anyagában talált. *A restiben az Ős Kajánnal: A testamentom* című szövegdarab, amelyet későbbi publicisztikájában tovább is ír Juhász, azt a történetet örökíti meg, amelyben egy csapat költő éjszakára a nagyváradi állomáson ragadt, a gyertyákat hozató Ady itt Lear király szerepét játszva készített végrendeletet.⁵⁰ Virág Zoltán, Krúdy ismert Ady-portróját továbbgondolva, többek közt olyan figuraként írja le a fővárosba érkező költőt, aki „mint valami előkelő utazó, szemfüles vándor a belváros

46 Arnold Van GENNER, *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán, szerk. VARGYAS Gábor, Pécs-Bp., PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2007 (Kulturák keresztútján 9.), 53, 55.

47 Elias CANETTI, *Tömeg és hatalom: Esszé*, ford. BOR Ambrus, Bp., Európa, 1991, 17.

48 PÉTER I. Zoltán, *Ady Endre regényes életrajza Nagyváradon*, Bp., Noran, 2007, 13–14.

49 BOLONI György, *Az igazi Ady*, Bp., Magyar Helikon, 1974, 39; BÁNOS Tibor, *Nagy Endre*, Bp., Athenaeum, 2000, 17–18.

50 ILIA Mihály, *Juhász Gyula kiadatlan főljegyzései Adyról*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (16)1978, 103–112. Itt: 110.

kellős közepén táborozott le.”⁵¹ Az *Ady Endre éjszakáiból* gyakorta idézett részlet is köztes pozícióját őrző figuraként jeleníti meg az egyenesen a „vasúti stációról” érkezett „kalandort”, az Andrassy útra költöző „utast.”⁵²

Ady figurái a vonat közegének fontosabb toposzait, a sebességet, a ködöt megérzékítő, a vonatablakon látott tragédiákra közömbösen tekintő, azokat elshuhanóban, álomszerűségükben látó krónikások. Ez történik *A nyargaló páholyban*: „Mit gyűlöltünk egymáson? Talán a közösséget, melybe nyargaló vonatunk egy éjszakára kényszerít. A közös célt, a tengert, a meleget, a kékséget, melyre szükségünk van. A hajszát és az unalmat. Vagy talán szegény, beteg magunkat.”⁵³ Hasonló élményeket sűrít a *Vörös felhők alatt* (1906):

Csodálatosan izgat az utazás. Őrzöm is a nagy városok és egzotikus tájak szent megérintéseit. Harmincéves koromban a halál torkából menekülök. Nem az első menekülésem. Nézem az összetört embereket. Gyilkos katasztrófát ért a vonatunk. Miért is nem fekszem én is itt halottan?⁵⁴

E narratíva szép példája Ady vasúti breviáriumának ismertebb darabja, a *Szaffó a vonaton* (1906), melynek író hőse, Regensen Hilda a „dán Szaffó”, a cserélődő arcok krónikása, alakjában az egy mozzanatra épülő szüzsét jegyzetelő író képe testesül meg.⁵⁵

Az *Eszter csókokat küld* (1906) egy másik, antológiákba, tematikus válogatásokba sokszor kerülő Ady-fabula kiinduló helyzetében az omnipotens narrátor önkényesen saját élettörténetébe illeszti egy ismeretlen házaspárral való találkozásának történetét. A novella fő tereptárgyai, a tükör és üvegablak a személyiség megkettződését elősegítő látványelemként működnek. Az ablakok közvetítésével az abszolút ideigenlenség közegében az ismeretlen férfi és nő között furcsa némajáték jön létre:

Árnyak szaladgáltak velünk a sűrű kékségben, melyet átfúrt folytonos gögben a vonat. Az árnyak között hirtelenül eleven arcot látok. Eszter arca. [...] És csókoltuk

51 VIRÁG Zoltán, *A Másik, aki majdnem ugyanaz: Ady Endre életművének déli szláv kontextusa = Szót értésén túl: Komparatív irodalmi, nyelvészeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. LÁBADI Zsombor, Eszék, Pragma, 2013, 23–42. Itt: 23.

52 KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, Bp., Helikon, 1989, 109.

53 ADY Endre, *A nyargaló páholy = Uő összes novellái*, 361–363. Itt: 361.

54 ADY Endre, *Vörös felhők alatt = Uő összes novellái*, 485–487. Itt: 486–487.

55 ADY Endre, *Szaffó a vonaton = Uő összes novellái*, 515–518.

egymást. Ablakaink homályosak és gőzölgők lettek szájaink forróságától. Holott egymás felé sem fordultunk. Ám fejem fölött egy tükör lógott. Hivalkodott, kinnálta magát Eszter urának. [...] Kik voltak? Sose tudom meg.⁵⁶

A novella formai szempontból is izgalmas. A vizionált, szerhasználattal (bróm) előidézett dialógusok zárójelben mondják el az elképzelt történetet. Egy másik Ady-novella a *Julcsa, sőt Juliette* röviden meg is magyarázza e forma és narratíva szükségességét: „Erkölcstelen történetet az ember csak zárójellel mondhat el Budapesten.”⁵⁷

Az *Orient-Expressz hercegnőjében* (1911) az Ady-féle vasúti kocsi már nem csak a hétköznapi és a mitikus tér közt lebegő tárgy. A legendaképzésre is alkalmas hely részletei a járművek modern metaforikus hagyományaihoz simulva, élőlényként, organikus entitásként tárulnak fel. A híres járaton születő legenda a pletyka alakulásának természetét vizsgálva az oralitás és a napi sajtó nagyvárost tükröző regisztereit is feleleveníti:

Az Orient-Expressz még tévovázva állott, mint egy jól nem lakott szerelmes, akinek dühösen, szomorúan, de el kell hagynia Párizst. Búcsúzkodott, kért, kérdezett, lármázott, nyüzsgött ennek a legtarkább, legfurcsább népű európai vonatnak, ennek a modern Noé-bárkának minden utasa. [...] Legenda született, egy hercegnő legendája.⁵⁸

Az utazás végén a beavatási szertartás elveszti fontosságát, a titokzatos hercegnő és kísérete végül hétköznapi zsidó polgárcsaládnak bizonyul, akiket a közösség elengedő gesztusokkal bocsát útjára. „[D]ühösek voltak magukra és a legendára, mely Párizstól a Kelet kapujáig ébren tartotta őket.”⁵⁹

A *Lecsky Tóni* (1903) című, a dzsentri lecsúszástörténetét ábrázoló novellában a vonat a Kaukázusba mérnököknek szegődő címszereplő látomásának terepe:

Hogy fog bámulni a família vármegyéje! ... Három nap múlva a robogó vonaton a telegráfkárokat nézte szorongva az ablakból Tóni. Már bágyadt volt újra, de el akarta zavarni a szűkülő érzéseket. A repülő telegráfkárok emberformákat

56 ADY Endre, *Eszter csókokat küld* = *Uő összes novellái*, 519–522. Itt: 520–522.

57 ADY Endre, *Julcsa, sőt Juliette* = *Uő összes novellái*, 455–458. Itt: 455.

58 ADY Endre, *Az Orient-Expressz hercegnője* = *Uő összes novellái*, 1192–1195. Itt: 1192.

59 *Uo.*, 1195.

kaptak. Ni, ott feldöntött egyet a tavaszi vihar. Tóni ijedten kapott az arcához. Lecskey Barlát látta, aki bátrabb és erősebb volt mint a többi Lecskey. A Lecskey Barla véres, dacos, halott arcát látta ...⁶⁰

A felesége halála miatt megrémülő, a saját halála elől menekülő *Beer Sándor*, egy másik rövidprózai történet címadó hőse, a végzetet kicselezve, Krúdy-protagonistákat idéző lelkesedéssel, vasúton szökik a halál elől.

A gyorsvonat kattogása mintha a szomorú, erős zsolttár hangjait zúgta volna vissza:

Mert ezer esztendő előtted annyi,

Mint a tegnapiak ő elmúlása ...

[...] A vonat robogott Bécs felé Beer Sándorral, s az öreg ember ravasz, sunyi arccal tekintgetett ki a vasúti ablakon a mezők termő, pompázó, gazdag életére ...⁶¹

A *Vendégek egy kocsmában* (1905) svájci fogadója mellett elszáguldo vonat az elzártág és a civilizáció közös szimbóluma: „Félóránként vonat dübörgött. Siető emberek vonatoztak át a márciusi Svájccon. Mennek Párizsba, Bécsbe s máshová. Sietnek valamiért valamerre. Mindenki siet, fut, fut.”⁶² A *Juliette Firenzébe megy* (1906) életbe belefáradt, kiélt nője az étkezőkocsiban régi szerelmét vizionálja vagy látja viszont valóban. A kísértésnek ellenállni nem tudó perdita végül Firenzébe utazik csábítójával: „A vonat megindul. Juliette sikoltva szalad fülkéje ablakához. Látja a kanyargó vicinális útját. A nagy fehér világot. Csörgöket hall. Az öreg kasznár csörgő szánnal most megy az állomáshoz. Megy a leánya elé, Juliska elé, akit szent karácsony hazaküld.”⁶³ A novella, írja Kenyeres Zoltán,

a tanyasi Juliskáról szól, aki felkerül Pestre, és módos férfiak kitarottja lesz. Egyszer hazautazna, és karácsonyra meglátogatná szüleit, de a vonaton összehalálkozik legelső szeretőjével, s már nem haza, a tanyasi házba, hanem vele megy tovább Firenzébe. Az abbahagyhatatlan kiszolgáltatottság szomorú állapotát fordítja ez az írás finom szarkazmusba. De nem anekdota, mert már a cím, ahogy mondani szokták, lelövi a poént.⁶⁴

60 ADY Endre, *Lecskey Tóni = Uő összes novellái*, 119–121. Itt: 121.

61 ADY Endre, *Beer Sándor = Uő összes novellái*, 221–225. Itt: 224–225.

62 ADY Endre, *Vendégek egy kocsmában = Uő összes novellái*, 389–392. Itt: 389.

63 ADY Endre, *Juliette Firenzébe megy = Uő összes novellái*, 443–446. Itt: 446.

64 KENYERES, *i. m.*, 6.

Az utazással foglalkozó Ady-novellák egy csoportja a halál és a vonat összekapcsolódásával operál. A *Vér és arany* (1907) ismert darabja, *A Halál automobilján* „motólás ördögszekerének” különböző változatai a prózában is jelen vannak. Ahogy Ilia fogalmaz, a „halálllovak” „régí szimbólumok áthasonult tárgyai (halál lovai – halál automobil).”⁶⁵ Időrendben előbb Ilia Mihály, néhány évvel későbbi tanulmányában már Fried István szentelnek figyelmet annak, hogy Babits 1905-ös verse *A halál automobilon*, valamint Ady *A Halál automobilján* című költeménye a cíamazonosság miatt mindenképpen együtt elemzendő.⁶⁶ Fried ehhez a párhuzamhoz Kosztolányi újságcikk-esszéjét, az 1907. április 6-i *A halál automobilja* című rövid írást is odahelyezi.⁶⁷ Fried joggal hívja fel a figyelmet arra is, hogy a „nyugatosok” hasonló invenciójú szövegei ráadásul meg is előztek híres világirodalmi példákat, köztük a legtöbbször hivatkozott Marinetti-textust, az *Óda a verseny-automobilhoz*.⁶⁸ Ilia pedig összegzésként megállapítja, a cím kísérteties hasonlósága ellenére sem rokon a két vers. „Adyé a halálba rohanás rejtett képe, egy ki nem mondott nagy karambol végeredménye. Babitsé a halál érkezését jelzi: automobilon érkezik és megáll a ház előtt. Ámbár autón jön, azért a régi: hiányzik a szeme, nincs szája, villog a kaszája stb.”⁶⁹

A halálon, a katasztrófán átszáguldó *A nyargaló páholy*, de még inkább *A Halál kis négyesfogata* (1906) a középkori olasz legenda, a halál kocsisa átgon-dolása. „Magyar fiatalember volt a Halál halvány és bús arcú kocsisa. [...] Csak koponyás címerét égette e kocsisa homlokára a Halál. Látta, aki akarta, e ször-nyűséges szignumot. A Halál kocsisa egyelőre a levegőt csapkodta suhogó ostorával.”⁷⁰ A nők emléke nyomában járó kocsis legnagyobb szerelme, Blanka gyermekeit látva lel megnyugvást: „Ez a négy kis ember, akiket más férfiúnak adott az ő egykori Blankája. És megnyugodva, mindent értve utazott vissza Bu-dapestre, a gazdájához a Halál kocsisa.”⁷¹ *Az automobil* (1907) Besze Antalja, akinek a karját egy gázolás után kell amputálni, a baleset ismétlését használná társadalmi felemelkedése útjául. Az elszabaduló gép a történet zárlatában a végzet eszközeként öl: „Vagy lehet, hogy az automobilnak kevés volt ezúttal a Besze Antal karja. A nyakán nyargalt keresztül, s eltűnt a zajos, zavaros utcákban.”⁷²

65 ILIA, „A pirosszemű szörny vad törtetéssel...”, 1.

66 FRIED, i. m., 349.

67 KOSZTOLÁNYI Dezső, *A halál automobilja*, *Élet*, 1909/2, 522–523.

68 Uo.

69 ILIA, „A pirosszemű szörny vad törtetéssel...”, 5–6.

70 ADY Endre, *A Halál kis négyesfogata* = *Uő összes novellái*, 459–462. Itt: 459.

71 Uo., 462.

Wolfgang Schivelbusch a vonatutazás kultúrtörténetét összefoglaló könyvében a vasúti utazás lövedék-metáforával való leírását erősíti meg: a vonat tehát lövedék, az utazó pedig egy, a tájba kilőtt ember.⁷³ Schivelbusch idézi Thomas Creevy liberális politikust, aki a vonatútban a halál állandó jelenlétét detektálja: „Valóban repülés ez, és lehetetlen megszabadulni attól a képzettől, hogy mindannyian meghalhatunk a legkisebb baleset következtében.”⁷⁴

Takács Miklós Ady és az automobilitás viszonyát vizsgáló tanulmányában *Az automobil*t is elemezve hívja fel a figyelmet arra, hogy a korai automobilitás az osztálykülönbségek kora volt, amelyet elsősorban az autózás arisztokratikus jellege határozott meg.⁷⁵ Bár Takács úgy folytatja gondolatmenetét, hogy az automobilitás mint társadalmi probléma nincs felülreprezentálva a magyar irodalom és film történetében, ez csak részben igaz. A korszakból és később is jellemző példák (Gaál Béla: *Meseautó*, 1934; Gertler Viktor: *Gázolás*, 1955; Bán Frigyes: *Kár a benzínért*, 1964) szolgálnak az elszabaduló gép és a társadalmi osztályok traumatikus találkozásának vagy éppen az autó osztálykülönbségeket reprezentáló természetének kifejezésére alkalmas illusztrációként. Arról nem is beszélve, hogy a két világháború közötti tömegkultúra emblematikus szerzőinek ismert szövegei játszanak el ezzel az arisztokratikus szereppel. Rejtő Jenő kultikus szövegei, közülük elsősorban *A szőke ciklon* (1939) és *A tizenégy karátos autó* (1941) használják a társadalmi különbségek fenntartásának, majd eltűnésének heterotópikus tereként a gépkocsit. *A szőke ciklon* elszabadult autós ámokfutásában először az autó csupaszodik le és válik meg alkatrészeitől, majd utasa, az angol lord veszti el társadalmi státuszának maradékait és foglal helyet végül pizsamában a hátsó ülésen a gépben: „A tanár kissé furcsán festett a volán mellett, ázott hálókabátjában, törülközővel a nyakán, szerteálló hajfűrtjeivel; éjszaka a párizs-lyoni országúton.”⁷⁶

Takács elemzésének teoretikus megállapításai viszont, amelyek a korai automobilitást David Gartman *Three Ages of the Automobile* című munkája alapján az osztálykülönbségek koraként határozzák meg, jó elemzési szempontokat

72 ADY Endre, *Az automobil = Uő összes novellái*, 615–618. Itt: 618.

73 Wolfgang SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története: A tér és az idő iparosodása a 19. században*, ford. LACZHÁZI Gyula, Bp., Napvilág, 2008, 63.

74 *Uo.*, 22.

75 TAKÁCS Miklós, *Az automobilitás Ady Endre életművében*, Debreceni Szemle, 2019/2, 192–200. Itt: 193.

76 REJTŐ Jenő, *A szőke ciklon = Rejtő Jenő összegyűjtött művei 2: Pizkos Fred a kapitány és más történetek*, Bp., Alexandra, 2005, 471–588. Itt: 534.

kínálnak az általa is szóba hozott Ady-novellákhoz. Az autózás első korszakát átélő Ady, írja a tanulmány szerzője, a Budapesti Hírlap párizsi tudósítójaként, 1904-ben be is számolt a párizsi automobil-kiállításról. Az autózás árnyoldalairól, a halálos balesetekről is viszonylag hamar tudósított.⁷⁷ A *Halál automobilján* pedig, megfontolva Ilia és Fried megállapításait, valóban, ahogy Takács is hangsúlyozza, „a halál kocsisa középkori legendát” tematizálja.⁷⁸ Az elemzés felsorolását (*Az automobil* című novella és a *Találkozás egy gépkocsival* című vers példatárát)⁷⁹ azonban mindenképpen ki kell egészíteni egy további szöveg idézésével. Az *Egy budapesti autóban* (1913), amely a Mylitta-szerelem, „bujkáló légyottjainak megörökítése”, írja az összes novellákat sajtó alá rendező Bustya Endre, a tilosban járó szeretők belső monológjait, a kapcsolat végét jelzi a zárójel mögé rejtett „(gondolatban)” fordulattal. A zárójel után valóban új történet kezdődik. Ráadásul a novella zárata a köd bizonytalan kontúrjaiba burkolja, majd a kölcsönösen meghozott döntések eredményeként vakító fénybe vonja a lezárást: „*Mintha a ködnek se lett volna kedve ezek után megmaradni, majdnem csodás világosság támadt a ködben, s a rozoga autó boldogan pihent.*”⁸⁰

A szóba hozott szövegek köréhez érdemes hozzátenni a középkori legenda legismertebb modernitásbeli feldolgozását, Selma Lagerlöf Nobel-díjas svéd író *A Halál kocsisa* című 1912-es regényét. Lagerlöf prózája a motívumot a keresztény miszticizmus, egy megtérés- és megváltástörténet részeként használja. A fabula szerint az Újév éjszakáján éjfélkor meghaltak a Halál mindenkori kocsisai. A regény főhőse, a korhely David Holm a Halál kocsisaként saját bűnös életével néz szembe, majd nyer feloldozást. A kocsis a rémregényes zsáner minden kellékét felvonultatva érkezik menetrendszerűen:

Alighogy a toronyóra zúgva elütötte a tizenkettőt, rövid és éles nyikorgás hasítja át a levegőt. Ez a hang vissza-visszatér, mintha csak valami székér kenetlen kerekétől jönne, de sokkal erősebb és kellemetlenebb, mint hogy azt akármilyen öreg székér létrehozhatná. A hangot szinte rettegés kíséri. Felébreszti a félelmet minden iránt, ami csak szenvedés és fájdalom.⁸¹

77 TAKÁCS, i. m., 193–194.

78 *Uo.*, 195.

79 *Uo.*, 196, 198.

80 BUSTYA, *Jegyzetek = ADY Endre összes novellái*, 1287–1381. Itt: 1374; ADY Endre, *Egy budapesti autóban = Uo.*, 1239–1242. Itt: 1242.

81 Selma LAGERLÖF, *A halál kocsisa*, ford. LEFFLER Béla, Gyoma, Kner, 1929, 27.

A széles körben elterjedt, a középkori olasz hagyománytól a mai olasz népi kultúráig ható hiedelem szerint az átkozott lelkek, akik nem kaptak bűnbocsánatot, visszatértek egy régi kocsi fedélzetére, hogy jelenlétükkel emlékeztessenek a bűnökre, vagy ami még rosszabb, hogy éjjel a város utcáit róják. A jel az éjféλι óra volt: a kutyák üvöltése, valamint a láncok és a vas alkatrészek baljós zaja, amelyet a jármű adott ki. A lelkek visszatérése egybeesett olyan baljós eseményekkel, mint például az öngyilkosságok vagy az erőszakos halálesetek. Ilyenkor mindenki csak annyit tehetett, hogy otthon bezárkózzon és imádkozzon saját üdvösségért. Ha valaki bűnösként vagy csak éjjel után találta volna magát a falu utcáin, akkor őt el kellett távolítani a halál kocsija közeléből. A „halál szekérének” variánsai nem torzították el annak jelentését, minden szempontból megőrizték a gonosz állandóját. Egyes verziókban az átkozott lelkek azért érkeznek, hogy elhozzák a gonosz embereket; másokban egyszerűen azok az áldozatok, akik úton vannak. Több esetben a „sofőrrel szállított eszköz” is változik: egyesekben a kocsit vad ökör vagy fej nélküli ló húzza, másokban a kocsit a Halál vagy maga az Ördög vezette.⁸²

A legenda és irodalmi reprezentációja a modernségben elsősorban a skandináv filmre volt nagy hatással. A svéd némafilm mestere Victor Sjöström Lagerlöf regényét adaptáló azonos című némafilmje (*Körlarken*, 1921) a téma első filmadaptációja. Ingmar Bergman két klasszikusa közül *A hetedik pecsét* (*Det Sjunde inseglet*, 1957) motivikusan és több helyen is idézi ezt a középkori legendát. *A nap vége* (*Smultronstället*, 1957) híres álomjelenete pedig az életét összegző professzor előtt megjelenő gazdtalan „halálkocsi”, szép tisztelgés Sjöström filmje előtt. Arról nem is beszélve, hogy a filmbeli Borg professzort maga Sjöström alakítja.⁸³ Az öregedő magányos tudóst az öregedő, szakmai válságában lévő rendező jeleníti meg, aki a filmet éppen forgató direktor saját későbbi létállapotát, a permanens szakmai és magánéleti gyöttrődést előlegezi.⁸⁴ Mindez az Ady-novellák, köztük elsősorban *A Halál kis négyesfogata* tépelődő létösszegezésével összeolvasva evidenciává teszi a középkori legenda modern létállapotokhoz illeszthetőségét. A klasszikus magyar irodalmi modernség témához kapcsolódó példatára is tetszés szerint bővíthető. *A vonaton* és *A holtak vonatja* című Kosztolányi-versek „halál-lovaikkal” ugyancsak modern haláltáncként felfogható darabok.⁸⁵

82 *Su Carrugoccio-il carro della morte*, 27 Dicembre 2017. <https://www.quartourismo.com/2017/12/27/su-carrugoccio-il-carro-della-morte/>;

83 William B. PARRILL, *European Silent Films on Video: A Critical Guide*, Jefferson, N.C., McFarland and Co., 2006, 315.

84 Ingmar BERGMAN, *Laterna magica*, ford. KÜNOS László, Bp., Európa, 1988, 178–181.

Kihagyások, ellipszisek, zárójelek: A modernség szemiotikája Ady novellisztikájában

Ady pároldalas tárcanovellái (*A nyargaló páholy, Szaffó a vonaton*), írja monográfijában Varga József, pszichológiai remeklések. Tragikus látásmód jellemzi őket, ez a magyarázat arra, hogy milyen kevés az anekdotikus írás közöttük. Inkább a poentírozott, dramatizált forma jellemző ezekre a novellákra. Ady, Varga szerint mert kísérletezni, művészi szándékai sok ponton érintkeztek a kor novella-megújító törekvéseivel. Történeteiben sokszor a csehovi eredetű, de a Thury Zoltán és Bródy Sándor-féle hagyományhoz is erősen kapcsolódó kisember típusa jelenik meg. Tárcái, publicisztikái közt is sok a lírai, szimbolikus elemekkel átszőtt darab.⁸⁶ Gáspári László, a századvégi novella lirizálódásáról szóló értekezésében Martinkó Andrászt idézve hívja fel a figyelmet arra, hogy a századforduló magyar irodalmát a líra prózával szembeni fejlettsége uralta. A próza pedig emiatt a külföld romantikus fogantatású darabjaira, a képekre, a poétikumra hangolódik rá könnyen.⁸⁷ A korszak irracionális árnyalata a pszichikum belső egyensúlyvesztését hivatott visszaadni, az egyén védettségtudatának újrakonstruálásához vezető úton a vallásos gondolathoz mindenén átderengő halálélményt párosít.⁸⁸ A századvégre a tehetetlen megrekedtség vastag rétege nehezedik, a fantasztikum lappangó tragédiába, embergyűlöletbe fullad.⁸⁹

Horváth János ugyan az Ady-líráról mondja, de mindez a novellákra is igaznak mutatkozik: ebben az életműben az „öszönök költészete” íródik. A költő benyomásait „csíraszerű alaktalanságukban, a még szunnyadó öntudatot megkerülve szeretné érzékeltetni”, a „gondolat világánál nem válogat, hanem úgy szólván a test pórúsain át sajtolja ki” a költeményt.⁹⁰ „Ez a teremtő képzelődés sokszor a babona hatásával van ránk.” A tapasztalati világ elemeivel erősödve ez az irracionális annál valóságosabb lesz.⁹¹ Ady a verselésben és a próza grammatikájában is „igen nagy szabadságot ad magának”.⁹² Ebben, a felfogásában nagyon

85 BEDNANICS, *i. m.*, 132.

86 VARGA, *i. m.*, 400–401.

87 GÁSPÁRI László, *A századvégi novella lirizálódásáról*, Bp., Akadémiai, 1983 (Nyelvtudományi Értekezések 118.), 36.

88 *Uo.*, 40.

89 *Uo.*, 56.

90 HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., Benkő, 1910, 24–25.

91 *Uo.*, 42, 43.

92 *Uo.*, 57.

más Ady-portré szerzője, Szabó Dezső is hasonlóakat fogalmaz meg: „Sokan – még Péterfy is – a romantikus elnevezést a reális ellentétéül használják. Ez akár esztétikai, akár filozófiai, értelemben téves. [...] Filozófiai értelemben a klasszikus és a romantikus szó nem jelentheti a materialisztikus és spirituális világfelfogás ellentétét.”⁹³ Herczeg Ákos az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* textúráját körüljárva fontosnak tarja megjegyezni, hogy az önmagát Mátyás „késői íródeákjának” tituláló elbeszélő szokatlan fikciós játéka az objektivitás látszatát keltő perspektíva és a szubjektív hang kettősével akaszthatja meg a zavartalan értelmezést.⁹⁴ Ennek fényében különösen izgalmas látni, hogy az Ady-lírában is fontos zárójelek milyen kiemelt és változatos szerepet töltenek be a novellákban.

Zárójelek

A *Sápadt emberek és történetekből Az este szomszédjai* (1906) narrátora, az akár jegyzetelő újságíróként is elképzelhető éjszakai ember, villamoson látott Doppelgängerét, Ottót megfigyelve a nappali és az éjszakai alak kettősségét tartja fontosnak megjegyezni. A zárójelek mögé bújtatott monológ a két ént is eltávolítja egymástól, egyben az *unheimlich* diszkomfort természetét tárja fel: „Ilyenféléket gondoltam. (Ez a legény nem idősebb, mint én. Valószínű, hogy álmodni mer ő is. Vizsgálja az életet.)”⁹⁵ Az „ikerpárja” testi romlását örömmel figyelő protagonista a végkifejletben a zárójel mögé bújtatja a Halált is: „(No Ottó, hát nappal is leselkedik az emberre a Halál? [...] Meghalsz, Ottó s még össze sem hasonlítottad az éjszakát a nappallal.)”⁹⁶

A Krúdy-novellák emlékező-nyomozó Szindbádját idéző *A Halál kis négyesfogata* (1906) a nyomozás folyamatát burkolja be zárójellel: „(Hol vannak a leányok, a volt leányok? Kis lábaik nyomát nem fogom-e látni?)”⁹⁷ A *Péter négy álma* (1906) zárójelbe tett preambuluma az Ady-esszék identitást definiáló gesztusainak fő gondolatait összegzi: „(Péter a szegény magyarok közül való volt. Álmai cifrák és sujtásosak voltak. A Dunáig úzótt ázsiai embernek éber és mégis haszontalan álmai.)”⁹⁸ Ady esszéiben és publicisztikai írásaiban

93 SZABÓ Dezső, *Ady*, Bp., Magvető, 1982, 15.

94 HERZEG Ákos, „Új és magyar”: *Ady modern művészetszemléletének kibontakozása az Új versek ún. magyarság- és Párizs-versei alapján*, *Alföld*, 2013/9, 63–90. Itt: 65.

95 ADY Endre, *Az este szomszédjai = Sápadt emberek és történetek*, 19–23. Itt: 21.

96 *Uo.*, 23.

97 *A Halál kis négyesfogata*, 37.

bővebben kifejti, de novelláinak egyes sorai is karakteresen utalnak arra, amit a költő és a délszláv próza kontextusát vizsgáló tanulmányában Virág Zoltán is megállapít. Tehát, hogy „a félperifériás szánandóságon túlra látó Ady Endre-i helyzetértékelés és vitapozíció a maga dunatáji konfesszionalitásával, Miroslav Krležát ösztökélő Dambius-koncepciójával a személyes emléanyagok és historizáló reflexiók tömegét mozgatta meg.”⁹⁹ A zárójel gondolatjelként, pontosító gesztusként szolgál a *Berci és a grófnéja* (1908) történetvezetésében: „Egy heves délutánon (a dejeneurnél pezsgőt ivott Camilla-Georgina és a cigány) játszottak megint.”¹⁰⁰ Az *idegen fiú* (1905) című történetnek egy belső monológja kerül zárójel mögé: „(Miért itt maradni? Kispénzű bankifjak szívét gyűjtogassuk? Vagy legyünk gyalázatosak valamely vén és utálatos gróf gyöngé gavallérságáért? [...])”¹⁰¹

A szifilisszel való megfertőződés nyomozástörténete, az Ady által is legjobban kedvelt, talán legismertebb Ady-novella, a *Mihályi Rozália csókja* (1908). Ebben a szövegben a víziók, az éber álmok bújnak meg a zárójelek mögött:

(Rettenetes, most is látom, megint olyan volt Kun Marcella, mint amilyennek Mihályi Rozáliát leírták. Megint szerettük egymást, de én nem őt szerettem most, hanem egy kimérát. Egy vörös hajú és buggyanó-vér-ajkú, fekete szemű másikat, ott volt ő is, Kun Marcella, de Mihályi Rozália volt a főbb, legfőbb személy...) ¹⁰²

A szerelem és halál, egészség és betegség közt lebegő történet egy zárójeles mondata a tökéletes köztesség terében, a vonaton játszódik: „(S csodálatosan, még a vasúton is ez időben különösen kitüntettem a vöröshajú nőket, a rikító ajkúakat s a feketeszeműeket.)”¹⁰³ A novella zárata nem véletlenül újfent zárójeles bekezdés, amely a kutatás, nyomozás reménytelenségével számol: „(Nem lehet tovább keresni azt, aki nekem egy rossz csókkal üzent...)”¹⁰⁴

Sokszor előfordul, hogy gondolatjel helyett, de ugyancsak a pontosítás szándékával szerepel az írásjel a szövegben. Jó példát kínál erre az *Eszterkuthy Éva*

98 ADY Endre, *Péter négy álma = Sápadt emberek és történetek*, 54–58. Itt: 54.

99 VIRÁG, *i. m.*, 36.

100 ADY Endre, *Berci és a grófnéja = Új csapáson*, 3–14. Itt: 7.

101 ADY Endre, *Az idegen fiú = A tízmillió Kleopátra*, 33–37. Itt: 33.

102 ADY Endre, *Mihályi Rozália csókja, = Így is történhetik*, 13–20. Itt: 17.

103 *Uo.*, 19.

104 *Uo.*, 20.

húga (1909): „S egyszer (nagyon napos, koranyári, ünnepi délelőttön történt) harmadmagammal mégiscsak eljutottam a szoba egyik ablaka elé.”¹⁰⁵ Az el nem hangzó dialógusokat, a kegyes hazugságok helyett kibuggyanó igazságot zárójelek rejtik a *Tamás és Tilda* (1905) szövegében. Egy kiüresedő házasság és egy másik férfi iránti vágyódás, a házaspár érzelmeinek változása a zárójeles belső monológokban bontakozik ki, a valósággal párhuzamosan. Tamás: „(Végre is a szerelem: ez a valami. És nekem olyan szép feleségem van.)”¹⁰⁶ Tilda: „(Ő az igazi. Miért is nem vártam én ő rá?)”¹⁰⁷ A *Matild, Elza, Mary* (1910) polgári szalondrámára vagy egyfelvonásosra emlékeztető történetvezetésében a szerzői instrukciók, dramaturgiai fordulatok szerepelnek zárójelben: „*Mary*: (Fölkapja az újságot s mutatóujjával simogatja végig a hasábokat, mintha nem lenné a halálhírt.)”¹⁰⁸ A *Három szegény kisfiú* (1909) szűzségét zárójelbe tett bevezető foglalja össze. A szöveget a zárójelek hamarosan szintén egy rövid színmű terébe vezetik át: egy hosszú, zárójel mögötti bekezdés a novella szinopszisa, amely átcsap egyfelvonásosba.¹⁰⁹ A zárójelek mögött egy válás játszmái, az orvosnak tanuló, de a gyerekeit elhanyagoló, minden erejével emancipálódni vágyó anya és a távol lévő apa meccse alakul. Az *Eszter csókokat küld* (1906) történetvezetésében a talán vizionált némajáték, a virtuális párbeszéd ugyancsak zárójelek között mondódik el.¹¹⁰ A *Végtelen történet* (1904) címéhez és felütéséhez („Nincsenek véges történetek.”)¹¹¹ híven a lezáratlanságot jelzi az írásjellel:

Elkövetkezett azután az a szomorú, gyászos reggel a majtényi síkon. (Valami kis emlék állot itt kicsinyke ligetben. Én is láttam vagy tizenhárom évvel ezelőtt. Most is olyan elhagyott-e vajon ez a kicsinyke liget s az egyszerű emlék? Úgy kíváncskodik a majtényi síkra valami nagyszerű, gyászos, temetői momentum.)¹¹²

Izgalmas látni, amikor az Ady-próza az el nem küldött vagy soha meg nem érkezett levél formájával is a zárójelek segítségével játszik el.

105 ADY Endre, *Eszterkuthy Éva húga*, = *Így is történhetik*, 84–90. Itt: 88.

106 ADY Endre, *Tamás és Tilda* = *Így is történhetik*, 96–101, 98.

107 *Uo.*, 99.

108 ADY Endre, *Matild, Elza, Mary* = *Így is történhetik*, 102–105. Itt: 103.

109 ADY Endre, *Három szegény kisfiú* = *Muskétás tanár úr*, 14–18. Itt: 14.

110 ADY Endre, *Eszter csókokat küld* = *Uő összes novellái*, 519–522.

111 ADY Endre, *Végtelen történet* = *Uő összes novellái*, 198–201. Itt: 198.

112 *Uo.*, 199

A levélformával való játék, az „ellopott”, *elkeveredő levél* problémája a zárójeleket használó Ady-novellák kiemelt problémája. Bene Adrián idézett tanulmányában az *Eszter megmásított története*re hívja fel a figyelmet. Az Ady-novellák gyakori szituációja, a lányszöktetés története kap itt izgalmas fordulatot. Bene megállapítja, hogy az Ady-novellák „viszonylag ritkán élnek a belső, szereplőhöz kötött fokalizáció lehetőségeivel, az elbeszélte monológ illetve a szabad függő beszéd eszközével.”¹¹³ Az *Eszter megmásított története* ilyen kivétel, amely beágyazott elbeszélést tartalmaz, hiszen a történetet zárójelbe tett értelmező passzus szakítja meg, amelyből megtudjuk, az eddig olvasottak valójában Vágh Ambrus félbehagyott novellájának sorai, akinek az elbeszélés idején még csecsemő lányát szintén Eszternek hívják.¹¹⁴

Bene elemzését érdemes kiegészíteni azzal, hogy a levél-motívum, ha az idézett szövegénél szerényebb narrációs fordulatokkal is, de jelen van még az Ady-próza korpuszában. A *Megy az üzenet* (1905) például a dzsentrí életforma pusztulásnak, eltűnésének krónikája. A soha meg nem érkező, elkeveredő, újságok közé csúszó levél hiánya, az így elmaradó apai fenyítés miatt *A tékozló fiú* története máshogy mondódik el. Nincs megváltás, a hazatérés sosem történik meg. A szöveg ráadásul nemcsak a zárójelet, hanem a hármast is használja: „... Ritkán írtunk egymásnak mindig, édes fiam.”¹¹⁵ (Hamburgban egy levelet vártak, csak egy ilyenféle levelet. Egy üzenetet, könyörgést vagy félemlítést [...].)¹¹⁶ *A főhadnagy úr és nővérei* (1907) a katonai pályára adott dzsentrí drámája. A legjobb barátját párbajban lelővő, az apai hagyományt követve kitagadott és elzúllott nővérei védelmében öngyilkosságot elkövető Boroczký Tibor utolsó levele ebben a novellában is zárójeles pro- és epilógus után bontakozik ki: „(Eddig tartott a Boroczký Tibor senkihez sem szóló levele. Boroczký kollégái, bajtársai ne gyűlöljenek, hogy e levelet publikálom. Eszem ágában sincs talán a katonatiszti morál ellen izgatnom. Csak úgy érzem, hogy ezzel a közléssel egy kis kiengesztelést nyer a Boroczký főhadnagy úr emléke.)”¹¹⁷

113 BENE, i. m., 162.

114 Uo., 162–163.

115 ADY Endre, *Megy az üzenet* = Uő összes novellái, 249–252. Itt: 252.

116 Uo., 251–252.

117 ADY Endre, *A főhadnagy úr és nővérei* = Uő összes novellái, 646–648.

Hármas pont

A *gascogne-i* (1900) című novellában a hármaspont a szexuális aktus ellipszise: „...Szomorú szemei zöldes fényben ragyogtak... Megőrült a karjaim között...”¹¹⁸ A *Lecsky Tóni*-ban (1903) a börtönként a családra záruló dzsentri életmódból való kimenekülés akcióját jelzi a kipontozott rész: „...Három nap múlva a robogó vonaton a telegráfkarókat nézte szorongva az ablakból Tóni.”¹¹⁹ A *Csókok a Karsztonban* (1903) a hármaspont a reményvörös fonala: „...Az ablakon megcsillant a tengerből az első kis darab.”¹²⁰ Az *Egy nap a választók között*-ben (1905) az ellipszis a tehetetlenségből kiszakadó cselekvő akcióját vezeti be: „...És nekivág a vasúti háznak...”¹²¹ A *Ha az Ér zavaros* szövegében a trauma üres helye: „A kisfiú egyenesen nekiszaladt a sötétben hömpölygő mocskos vízű Érnék...”¹²² Az *özvegy leány* (1905) monomániás, választ nem váró monológjának hiányzó párbeszédpaneljei a hármaspontok. A tüdőbeteg, lázas, haldokló álmában valószínűleg hűgával beszélgető húszéves lány örök pártában maradásának és meghíúsult házasságának történetét mondja el. Lánytestvére válaszait három pont jelzi, megengedve ezzel a monológ és a vízió lehetőségét is.¹²³ Ugyanez jelenik meg *Az asszony és az ura* szövegében. A folyamatos félrelépéseiről barátnőjének számot adó nő történetéből megtudjuk, hogy új választottja a végig három pont mögé bújó, néma Ilci jelenlegi szeretője.¹²⁴

Exkurzus

Schöpflin és Ady kapcsolatát feltáró tanulmányában Bíró-Balogh Tamás sommasan így fogalmaz: „Ady Endre jó novellista volt, de nem nagy novellista, és ezt ő is tudhatta, mert amikor Schöpflin megírta első novelláskötetéről a kritikát, nem vette zokon azt.”¹²⁵ Mindezt azzal egészíteném ki, hogy Schöpflin az első

118 ADY Endre, *A gascogne-i* = Uő összes novellái, 100-102. Itt: 101-102.

119 Lecsky Tóni, 121.

120 ADY Endre, *Csókok a Karsztonban* = Uő összes novellái, 126-128.

121 ADY Endre, *Egy nap a választók között* = Uő összes novellái, 230-233. Itt: 233.

122 ADY Endre, *Ha az Ér zavaros* = Uő összes novellái, 168-171.

123 ADY Endre, *Az özvegy leány*, = Uő összes novellái, 357-360.

124 ADY Endre, *Az asszony és az ura* = Uő összes novellái, 338-341.

125 BALOGH (BÍRÓ-BALOGH) Tamás, „...körülbelül elég lesz egy füzetre...”: Schöpflin Aladár két

novellagyűjtemények szigorú bírálata után már elismerően nyilatkozott az Ady-prózáról. Valószínűnek látszik, hogy Ady egyszerűen kevésbé ambicionálta a novellairást, nem fektetett abba kellő energiát. Ha mégis megteszi, elsőrangú novellistaként is számon tartható lehetne, ám prózai írásai mégis szolgálnak tanulsággal a költészet értelmezéséhez. A prózaíró Ady elbeszélései nyelvszemléletén egyértelműen látszik, hogy felfogása lírai volt, a próza kérdéseit is a költői nyelv felől közelítette meg.